

източните, но и на западните славяни. Важно указание за това дава упоменаването на Кирил и Методий в глаголички дял на паметника (лист 28) по календара на Западната църква—седми юли, когато се чествува и паметта на провъзгласения за светец папа Бегедикт XII (1334—1342).

Макар доста от научните проблеми, свързани с Кирило-Методиевото дело в цялата му широта да са вече изяснени, не малко други продължават да бъдат забудени с мрак. Задълбоченото проучване на Реймското евангелие от съвременен гледище с дружителните усилия на палеографи, езиковеди и литературни историци, по дълбокото убеждение на автора на тези редове, навярно ще допринесе за изясняването на не малко от тях. Необходимо условие за това е новото критическо издание на паметника, придружено от обстойна студия.

БИБЛИОГРАФИЯ

Строев, Сергей. Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. . . М., 1841.

С. 6—30: Евангелие, хранящееся в городской Рейнской библиотеке. . .

Jastrzembski, Lion. Notice sur le Ms. de la bibliothèque de Reims, connu sous le nom Texte du Sacre. Rome, 1845.

Биларский, П. С. О Кирилловской части Реймского евангелия. Спб., 1848.

— Судьбы церковного языка. Историко-филологическая исследования, т. II.

Loš, J. Berichtigungen zum Reimster Evangelium — Archiv für slavische Philologie, t. IX. Berlin, 1886.

Соболевский, А. И. Кирилловская часть Реймского евангелия — Русский филологический вестник, т. XVIII. Варшава, 1887.

Pasternek, Fr. Evangelium Sázavo-Emauské — Časopis Matice Moravské. Brno, 1891.

Léger, Louis. Notice sur l'Evangélaire slavon de Reims dit Texte du Sacre. Reims—Prague, 1899.

Vondrák, Václav (Vdk) Remeške evangelium — Ottáv Slovnik naučný. Ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, t. XXI. V Praze, 1904.

Жуковская, Л. П. Реймское евангелие. История его изучения и текст. М., 1974.

Д-Р К. КРЪСТЕВ — РЕДАКТОР НА СТИХОВЕ

ИВАН СЕСТРИМСКИ

През лятото на 1888 година довчерашият студент в Лайпциг К. Кръстев се връща в България с диплома за завършено висше образование. Нещо повече — той вече е д-р К. Кръстев. Връща се и с много планове, идеи и мечти за литературно-критическа, преподавателска и обществена дейност. А наред с това и с твърда воля за борба с примитивните условия, които пречат на всеки опит за системен труд, за по-висш полет на духа. Една от първите му грижи, след като бива назначен за директор на педагогическото училище в Казанлък, е да създаде свой периодичен печатен орган, своя литературна трибуна. За тази цел той основава учителско дружество, което започва да издава „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“ (1890). Младият двадесет и четиригодишен редактор поема в ръцете си цялата работа по издаването и редактирането на излезлите шест книжки. На следващата година той се заема да издава ново списание — „Критика“ (1891), което му дава възможност да развие на по-широка основа своите литературно-естетически идеи. Но и това краткотрайно издание е само опитно поле, един своеобразен литературно-критически плацдарм за по-голям скок. След него идва сп. „Мисъл“, оставило дълбоки следи в развитието на нашата художествена литература, критика, естетика и пр. (1892—1907), а след спирането му излизат два тома „Мисъл“ (1910) — един наистина представителен литературно-издателски епизод на списанието.

И така, в продължение на повече от двадесетина години д-р К. Кръстев се занимава ежедневно с редакторско-издателска дейност, за която можем да съдим именно по тези периодични издания. Въпреки че е бил подпомоган и от други редактори, в крайна сметка основната тежест е падала върху неговите

яки плешни. Наред с усилията да осигурява редовното излизане на тези списания, той извършва и една друга, оставаша винаги в сянка, но отговорна вътрешно-редакционна работа, за която обикновено нищо не се знае, тъй като от нея не остават свидетелства, освен ако някой съвременник спомене нещо в мемоарите си, или пък самият редактор е направил по някакъв повод писмени бележки в свое писмо. А тази редакторска работа, вършена едва ли не всеки ден, отнема много сили и време на д-р К. Кръстев за сметка на почивката му и най-вече за сметка на неговите литературно-критически занимания. Тази недоловима работа — четене на чужди ръкописи, окончателното им отхвърляне или връщането им за преработка, нанасяне на поправки върху полуодобрения или напълно одобрен текст, спорове върху тези ръкописи, отговата от обидите на недоволните сътрудници и т. н. са несъмнено една от причините д-р К. Кръстев да не осъществи много от своите замисли и идеи за статии, портрети, студии, рецензии и пр., или пък да отлага написването им за друг път, който друг път никога не идва. В разговори със сътрудници, редовни или инцидентни, представили в редакцията произведения за печат, д-р К. Кръстев бива принуден редовно да развива пред тях своите литературно-естетически и философски възгледи, за да мотивира критиката си, да обоснове отрицанията си или предложенията си за поправки. Така шедро пилее той дарбите си на увлекателен събеседник, знанията си на европейски образован ерудит, прозренията и оценките си на веш критик. Всичко това обаче не е могло да се документира освен, както отбелязахме вече, в спомени на автори или в писма на самия д-р К. Кръстев до някои писатели, държали да имат писмени бележки на възраженията му, или живели и другале, какъвто е случаят с П. Ю. Тодоров, който праща творбите си от Берлин, където следва. Такъв е и случаят с редакторските му бележки, публикувани досега, за стихове на Мара Белчева.

След смъртта на Пенчо Славейков в Лаго ди Комо през 1912 година Мара Белчева живее в продължение на няколко години в Австрия и Южна Германия, в техните планински райони. Оттам тя праща писма и стихове на свои познати писатели. В една сбирка от такива писма на Мара Белчева,¹ написани с нейния едър, четлив почерк, до д-р Георг Адам (8. II. 1874 — 27. VI. 1941) — популяризатор на българската литература в Германия и преводач на творби от български писатели, намерих нейни стихове, редактирани от д-р К. Кръстев. Стиховете са преписани на машина. Не е изключено преписът да е направен в българската легация в Берлин, тъй като те са поставени в плик на легацията (Königlich Bulgarische Gesandtschaft—Berlin). Адресът е написан с молив. Всъщност е отбелязано само името на поетесата — „Г-жа Мара Белчева, Тук.“ Очевидно пликтът ѝ е връчен лично. Основаие за едно такова предположение дава и фактът, че в плика са поставени няколко дълги тесни листа, изпълнени със стихове, написани саморъчно от поетесата. Част от стиховете са включени в машинописния препис, но с друга номерация. Машинописният препис съдържа 23 кратки лирически творби в голямата си част двустрофни. Под някои от тях д-р К. Кръстев прави своите критически бележки, писани с черно мастило. За да се разберат по-добре тяхното своеобразие и характерът им, налага се да дадем и текста на някои от стиховете. Останалите бележки преписваме по реда на номерацията в един общ абзац.

2.

Не спаха нея нош вълните.
Игриви те целуваха брегът.
Че пролет им напъваше гърдите,
стопила в тях на зимата сънят.

И фарът, на брега отгласът,
в сърце им лея огнени слова. . .
Тях помниш ли вълните как отнасят? —
глава ний приклонили до глава.

„В посл. стих е много
голямо понижението
— das Sinken — на
тона при четенето. Във

¹ Тази сбирка от писма ми беше подарена преди години от известния немски българист Норберт Рандов. В нея намерих писма и от други писатели, включително и тези бележки на д-р К. Кръстев.

3.

Ей звона на раздялата звъни!
Сама се пак в живота аз завръщам.
И с тъмния си поглед вмиг обгръщам
небето на заровените дни.

И в зимний сън, кат спомена далек,
прозира кърваво око в мъглите;
и движат се забулени елите; —
свещеници зад неговий ковчег. . .

„Не ми е ясна
връзката между
двата куплета.“³

4.

Отминаха и презвучаха
засмени и тъжовни дни;
едни ме с тръне овенчаха
и други с тихички песни

ми озаряваха тъгата
като в планинска висота
песните тихи на дъгата
през сълзите на есента.

„По-добре ще е да не се
повтарят и двете думи
— и *песните* и *тихи*.“⁴

5.

С каква ли вест към нас летите,
о лястовици, черни кръстове
кръстосвайки на свода по вълните; —
каква ли радост тука ви зове?
Сърдити бродят още ветровете,
нивята ги орала не орат.
О лястовици, вий благословете.
земята, дето мойте мъртви сият!

„Хубаво е и живост има.“⁵

6.

Защо в великденска премяна?
— ми сякаш някой проговори —
обръщам се, и пак обмана:
вратата вихъра отвори.
И хладни ме побиха тръпки. . .
Ах, как му стъпките умряха,

² Първата дума в четвъртия стих на машинописния препис е „стоиха“. Д-р К. Кръстев е заменил „х“ с „л“. В последния стих над „ний приклонили“ постесата е поставила „зашеметили“.

³ В последния стих критикът е поправил „зад“ със „след“, а после е писал отдолу „над“.

⁴ В седмия стих Кръстев е подчертал, но вече разредено „песните тихи“, като пред тях поставя „х“.

⁵ Д-р К. Кръстев разредено е подчертал в третия стих думите „кръстосвайки на свода“ и след „свода“ е поставил въпросителна. Навярно го е подразнил неясния образ в целия стих.

1) по-светли и от думи стъпки
на прага ми вече не изгряха.

„От де тая дума?
И съвс. руска и
неправилно упо-
требена —
обман е.

1) Трябва да се отнася до 2-ия стих, а е
направено така, че се свързва с 4-ия.
А в тоя куплет има голяма неж-
ност и трогателност дори.“⁶

8.

Сама в вечерний път вървя.
Светулки светят из тревата
кат спомените ми в тъмата:
изпушам ги и пак ловя.
И в нашто сиротно дома
в сърце си нищо не отнасям. . .
И бързо аз свеща угасям,
да се не гледам пак сама.

„Езика е малко насилен.“⁷

9.

Да можах пак на твоите гърди
глава да приклона;
от твоите очи-звезди
да пия светлина!
Простряла бих аз мост върху света
от своята тъга,
да стигнеш твоите уста,
на моя сън брега.

„Чудесно е; само *брега* смушава
малко, и като образ, и като част
на стиха.“

10.

И няма да ти казвам, че съм тъжна;
ела, аз мълком ще те превода
през бисерните двери
на мойта самота;
И сенките ни тихо ще се слоят,
— кат отзвук ням на бялата стена —
сред рози да изнича
засмяната луна. . .

„Двата стиха са
неочаквани и
неподготвени.
Или моя пре-ло-

⁶ Вземайки под внимание бележката за „обмана“, поетесата поправя третия стих на първа строфа — „обръшам се, в сълзи засмяна“. Във втория стих на втората строфа Кръстев заменя с молив „Ах“ с „От“, а в последния стих над „веч“ пише „други“.

⁷ Д-р К. Кръстев подчертава с отвесна черта 3-ия и 4-ия стих, а над „и-то“ в „сиротно“ поставя ударение, за да се спази ритмичната стъпка.

11.

Гасней скалата. В пътя аз сломена
лежа на каменните й гърди.
И неговата сянка в мен вградена,
и неговия дух ме вред следи.
Произващ тъй лазурите небесни,
криле разперил е над мен орел:
ту притъмней, ту на далеч проблесне,
и пак се скрий в задоблачния предел.

„Паралелът не е издържан — съпоставят се два различни образа.“

12.

Все още чувам тихий глас
на неговата реч играва;
ръка му сещам колеблива
как тръпне в бледния си мраз:
ръката сякаш на мъртвец,
която никой вече не сгрея. . .
И спомените ми за нея
ми свиват търновия венец.

„Ако го мислите за Яворова, „*търновия венец*“
е **МНОГО СИЛНО**.

А е много хубаво и интимно-топло.“

14.

Невидими уста
издухват ветрове;
студени в вечерта
витаат духове.
Като че ли смеха
на моите мъртви дни,
облъхан от дъха
на борови вълни,
се втурнал през плачът
на извора студен,
като че ли на път
пак да се върне в мен.

„Своеобразно е и пълно с
движение.“

19.

В дълбокото око на Мусала
поглеждат юлските зори: прозирни
от връх скалите мраморни була
се дилпят по вълните мирни.
Ни зной, ни вихър ледна глъбина
веч не вълнува. В рамка от турквази
черней се маргаритна тишина,

⁸ Шестият стих е ограден с тирета от д-р К. Кръстев.

В други стихотворения д-р К. Кръстев поправя пак с мастило правописни грешки, подчертава разредено или плътно отделни думи, слага препинателни знаци, превръща „ж“ в „ѝ“, заменя „А“ с „а“ „страстни“ със „страстен“ и т. н. На други места вместо с мастило прави поправки и бележки с молив. Така например в № 13 отбелязва под текста на стихотворението — „Не ми е ясно“, като с крива стрела свързва петия и осмия стих. Очевидно подразнил го е неприемливият образ „И моя стръмен път. . .“ (петия стих). . . „отърсил си прахът“ (осмия стих). В № 22 подчертава в първия стих „хайдушки“ и над него пише: „Много е силно.“ С молив прави също така отметки, поставя въпросителни, на места си служи дори със стенографски знаци и т. н.

Мара Белчева има добрия навик да дава стиховете си за мнение на писатели и критици, но и тя като всеки автор взема под внимание само ония бележки, които приема за убедителни и прави частични промени според тях. През 1918 година тя издава първата си стихосбирка „На прага стъпки“¹⁰, в която са поместени и редица от стихотворенията, редактирани от д-р К. Кръстев. Както вече се спомена по-горе, поетесата поправя посочените недъзи от своя критик в стихотворение № 6. Стихотворение № 3 е претърпяло значителни промени. Прави впечатление замаяната на първо лице ед. ч. с трето лице ед. ч. Но нека цитираме и двете му строфи и нека да подчертаем поправките в новата редакция:

*Пак звона на раздялата звони!
Сама се пак в живота тя завръща.
В детът, небото който ѝ разгръща,
тя вижда все заревените дни.*

*През зимний сън — кат спомена далек —
раздира кърваво око мъглите,
и нижат се забудени елите:
свещеници зад неговий ковчег.*

В стихотворение № 10 е прибавена на края нова трета строфа, а образът в седмия и осмия стих взема по-ясна форма:

*сред рози дето слиза
самотната луна.*

В № 12 епитетът „бледния“ е заменен с „влажния“. Поетесата се съобразява с бележката на д-р К. Кръстев към стихотворение № 13 и преработва, наред с други поправки, последния стих, който добива друг, изяснен смисъл и образът звучи убедително — „и през ношта отвъд“. В останалите стихотворения се срещат и други дребни поправки или пък изобщо не са поправяни.

На 5 февруари 1917 година д-р К. Кръстев връща на Мара Белчева стиховете ѝ, придружени от следното писмо:

Драга госпожа Белчева,

Нямаше да Ви пиша още, но обещах Ви да Ви пратя Вашите стихове с мои бележки. Тия бележки не са много, но може да послужат за нещо — да Ви наведят на някои изменения и изглаждания.

В „Светлина“, илюстрацията,¹¹ /шяха да ги земат „на гладно сърце“, аз дори казах на г-ца Стела Михайлова;¹² /но без изрично желание от Ваша страна, не исках да ги дам, защото и не ми е твърде приятно да отидат там. „Св.“ няма никакво литературно значение. А в „Отечество“¹³ не отидох да попитам изрично, — че им зная „принципите“.

⁹ В последния стих Мара Белчева пише „гледеца“. Д-р К. Кръстев с мастило заменя буквата „а“ с „ъ“, за да изправи ритмиката.

¹⁰ Стихосбирката е издание на Ал. Паскалев и с-ие и е отпечатана от К. Г. Рьодер, д-во с огр. отг., Лайпциг.

¹¹ Илюстрация Светлина. Месечно илюстрировано списание. Излиза от 1891 до 1934 г. Редактор-издател Йордан Михайлов (1860—1943).

¹² Навярно дъщеря на Й. Михайлов и Р. Михайлова-Стойкова.

¹³ Отечество. Полумесечно списание. Орган на Щаба на армията, редактирано в монархичен, шовинистичен и прогермански дух.

Вчера замина за Берлин Максимовчето¹⁴. /Прах Ви с него, чрез г. Ризова,¹⁵ 2 луканки, 2 малки къса пастърма и малко сланина. Сланина ако искате, мога да Ви пратя 1—2 кило. Ако дойде Коларов, както разправя от 1—2 мес[еца] насам, него хубаво ще натоваря, дори и с месо. А пък ако бъде истина, дето ми пише г. Р. — че съм шял да идвам и аз, тогава пригответе изби, зимници и килери! Цяло прасе — народно българско прасе — ще Ви домъкна. Само да не бъде горешо!

Ами можете ли пак да купите малко плат — 5—5 1/2 м. — за Фелето,¹⁶ за костюм. Вълнен, чер или тъмно-син. Колко струва отоплителя?

Понеже сега имам време — лекции няма, а не съм почнал още нищо — ще оставя другия лист празен! Сърдечни поздрави!

Ваш К. Кръстев.

Както се вижда, съществено място в писмото е отделено на въпроса за снабдяването на поестата с хранителни продукти, тъй като войната е опразнила магазините и неодоимъкът е обхванал голяма част от народа и в Германия. В случая се срещаме с един друг, малко познат д-р К. Кръстев, който притежава будно обществено чувство, готов да подпомага, да се притичва на помощ. Това писмо го представя в неговия обикновен, делничен живот.

Не е известно дали д-р К. Кръстев е успял да занесе лично на Мара Белчева обещаните гастрономически подаръци, включително и това „народно българско прасе“, както шеговито подмята в писмото си. Навярно „г. Р.“ не е устоял на думата си да уреди на критика едно пътуване до Берлин. През следващата година в писмо от 27 юли 1918 Мара Белчева съобщава на д-р Георг Адам, че д-р К. Кръстев отново се кани да посети Германия: „Като се върнах получих от брата си телеграма, че д-р Кръстев шял да пристигне в Мюнхен и питал за адреса ми да го съобщя на дъщеря му. Но аз, като не зная нейния адрес? Писах *poste restante*, а и до днес нямам известие. . .“ В друго писмо от 7. IX. 1918 година, пак до д-р Георг Адам, тя отново подхваща разговора за предстоящото пътуване на критика: „Най-сетне д-р Кръстев се обади. И то от София: че може би в октомври шял да дойде. . .“ Ала както е известно, по това време започва пробивът на фронта в Македония, започват бунтовете на нашите войски, провъзгласяването на Радомирската република и т. н. С други думи, започва втората национална катастрофа и д-р К. Кръстев едва ли е могъл да осъществи своето проектирано пътуване до Германия. В случая обаче нас ни интересува не това пътуване, а редакторската му работа върху стиховете на Мара Белчева. Въпреки че д-р К. Кръстев отдавна вече не издава свои списания, но лаконичните му бележки за тези стихове дават донякъде косвена представа за неговата почти непозната вътрешно-редакционна всекидневна дейност, която му отнема много време и сили в продължение на близо две десетилетия.

¹⁴ Навярно служител в Министерството на външните работи.

¹⁵ Димитър Ризов (1863—1918) — политически деец, публицист, дипломат. Пълномощен министър в Берлин (1915—1918). В писмото е даден инициалът „Р.“ — очевидно д-р К. Кръстев има пред вид Димитър Ризов.

¹⁶ Фелето — Офелия Кръстева — дъщеря на д-р К. Кръстев.